

2021-22 BRL (3)

III A. Research Papers publication: Paper-062

**Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)**

Peer Reviewed And Indexed Journal

✓ ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Pre Independence Era and Education

(Special Issue No.104)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Editor

Dr. Dilip M. Mugale

Dr. Siddharth S.Hoval

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.104

31st Dec. 2021 ✓

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Sunita Yadavrao Patil	History of Education during pre-independence in India- A study	1
2.	Dr.Mane M.S.	Education System in India during British Rule	3
3.	Dr.S.K.Pachling	Development of Education during British Period in India	6
4.	डॉ.सौ.सुनिता डी.लोहारे (चवळे)	महात्मा जोतीराव फुले व शिक्षण	9
5.	प्रा. डॉ. सौ. शेला भगवान सारंग	बोधकालीन शिक्षण पध्दतीची आजच्या शिक्षणपध्दतीत उपयुक्तता- एक अभ्यास	11
6.	डॉ.मुगळे दिलीप मनोहर	स्वामी विवेकानंद व शिक्षण	18
7.	डॉ.सुनंदा गोपोनाथराव रोडगे मारोती रामराव कदम	Covid-19 विषयी माध्यमिक स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक जाणीवेचा तसेच मानसिक स्थितीचा अभ्यास	20
8.	डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	पर्यावरण जागरूकता विकासात शिक्षकांची भूमिका	23
9.	प्राचार्य. डॉ. राख चंद्रशेखर शेषराव	प्राचीन मंदिराच्या बाह्यांगवरील स्त्री-मूर्ती शिल्प एक सामाजिक शिक्षण	26
10.	सौ. पांडे अर्चना अशोकराव डॉ. बालाजी राणपतराव गिरगांवकर	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आणि शैक्षणिक विचारवंत	29
11.	डॉ. लाहोरकर बी. आर. केंद्रे भगवान रामकृष्ण	गुरुकुल शिक्षण पद्धती : एक अभ्यास	35
12.	प्रा.नांगरे नूतन कृष्णराव डॉ. बालाजी जी. गिरगावकर	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड-प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धती	38
13.	श्री. डॉ. गोपाळ रामराव पवार	स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील शिक्षक शिक्षण	41
14.	प्राचार्य डॉ. पाटील एन.एस.	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार : एक अभ्यास	47
15.	सौ. शोभा संग्राम पाटील प्राचार्य डॉ. बालाजी गिरगावकर	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक योगदान	49
16.	प्रा. स्नेहलता दत्तात्रय दळवी	महात्मा गांधीजींनी शांततेच्या मार्गाने केलेले सामाजिक व शैक्षणिक कार्य	51

गुरुकुल शिक्षण पद्धती : एक अभ्यास

डॉ. लाहोरकर बी. आर.
प्राचार्य - सिंधुताई जाधव महाविद्यालय,
मेहकर, जि. बुलढाणा.

केंद्रे भगवान रामकृष्ण
(संशोधक विद्यार्थी)
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

प्रस्तावना :

इतिहासाचे अभ्यासाच्या दृष्टीने तीन कालखंडामध्ये विभाजन केले जाते. 1) प्राचीन कालखंड, 2) मध्ययुगीन कालखंड व 3) आधुनिक कालखंड. प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंडामध्ये प्रचलित असलेली गुरुकुल शिक्षण पद्धती ही भारतीय संस्कृतीचे एक वैशिष्ट्य मानले जाते. गुरुकुल शिक्षण पद्धतीमध्ये गुरु हे स्वतः एकांतामध्ये राहून ध्यान, मनन, चिंतन, योगाभ्यास करून ज्ञान प्राप्त करत असत आणि आपल्याला प्राप्त झालेले ज्ञान हे आपल्या शिष्यांना देत असत. वासाठी विद्यार्थ्यांना म्हणजे शिष्यांना वयाच्या सातव्या किंवा आठव्या वर्षापासून गुरुंच्या आश्रमामध्ये त्यांच्या सानिध्यात राहून ज्ञानार्जनाचे कार्य करावे लागत. हे शिक्षण साधारणपणे 12 वर्षे चाले. येथे शिष्यांना अनेक प्रकारच्या विद्यांचे शिक्षण दिले जात होते. गुरुंच्या घरी किंवा आश्रमात असताना शिष्याला ज्ञानसाधनेबरोबरच अनेक प्रकारची कामे करावी लागत. यात कपडे धुणे, भांडी धुणे, जेवण बनवणे, इत्यादी. ही गुरुकुल शिक्षण पद्धती पूर्ण भारतभर प्रचलित होती. या शिक्षण पद्धतीमध्ये गुरु शिष्यांकडून कोणतेही मूल्य घेत नसत. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर शिष्य गुरुदक्षिणा म्हणून जे काही देत ते आनंदाने स्वीकारले जाई. या गुरुदक्षिणेमध्ये किती आणि काय दिले यापेक्षा कृतज्ञता भाव महत्त्वाचा असे.

गुरुकुल शिक्षण पद्धतीचे स्वरूप :

आपण अनेकदा या गुरुकुल शिक्षणपद्धतीविषयी ऐकले वा वाचले असेल. जी पद्धती भारतीय संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग आहे. तिची उपयुक्ता अन्यसाधारण आहे. हे तिचे स्वरूप समजून घेतल्याशिवाय कळणार नाही.

1.दिनचर्या : गुरुकुल शिक्षण पद्धतीमध्ये खालील प्रमाणे दिनचर्या होत असे-

- * पहाटे लवकर उठून, स्नान-संध्या झाल्यानंतर सूर्यनमस्कार व योगासने घेतली जायची.
- * त्यानंतर सकाळी पाठ व्हायचा. यामध्ये नीतिमूल्यांचे शिक्षण दिले जायचे.
- * ब्रह्मचर्य व्रताचा एक भाग म्हणून माधुकरी मागणे.
- * दुपारच्या वेळी थोडी विश्रांती.
- * विश्रांतीनंतर सूर्यास्तापर्यंत पाठ चालायचा.
- * सायंकाळी सायंसंध्या व स्तोत्र पाठ.
- * अल्पोपहार.
- * विश्रांती.

अशा प्रकारचा दिनक्रम गुरुकुलमध्ये चालत असे.

2. गुरुकुलातील शिक्षण पद्धती : व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होण्याच्या दृष्टीने परिपूर्ण शिक्षणाची येथे सोय केलेली असायची. यात -

विद्या अभ्यास — यामध्ये वेद अभ्यास, विधी अभ्यास, इत्यादी अनेक विद्यांचा अभ्यास येथे घेतला जात असे.

शस्त्र अभ्यास — यात धनुष्यबाण चालवणे, माला फेकणे, गदायुद्ध करणे, तलवारबाजी, इत्यादी बाबतचे शिक्षण दिले जाई.

शास्त्र अभ्यास — शास्त्र अभ्यासामध्ये धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, भाषाशास्त्र, वेदशास्त्र, राज्यशास्त्र, इत्यादी शास्त्रांचा अभ्यास करून घेतला जाई.

योग अभ्यास : योगशास्त्रात ध्यान धारणा, योगासने, हटयोग, राजयोग यांचे प्रशिक्षण दिले जाई .

याचबरोबर येथे दररोज नवीन पाठ घेतला जात असे. यामध्ये सुरुवातीला मागील झालेल्या पाठाची उजळणी व्हायची. त्यामुळे त्यांची आकलन क्षमता लक्षात यायची. त्यानंतर नवीन पाठ व्हायचा. गुरु आपल्या शिष्यांना बरोबर घेऊन जंगलामध्ये फेरफटका मारत. नकळतपणे शिष्यांची परीक्षा घेतली जाई. कालावधी पूर्ण झालेल्या आणि परीक्षेमध्ये उत्तीर्ण झालेल्या शिष्यांना घरी पाठवले जाईल.

3. अर्थसहाय्य :

गुरुकुलातील शिक्षण शिष्यांना पूर्णपणे मोफत दिले जाईल यासाठी कुठलाही मोबदला शिष्यांकडून घेतला जात नसे किंवा शासनाकडूनही कसल्या प्रकारची मदत या आश्रमाला किंवा गुरुकुला दिली जात नव्हती तर लोकांकडून मिळालेल्या धनावर येथील व्यवहार चालत असत.

4. शिक्षण प्रणालीचे वेगळेपण :

समाजामध्ये काही मुले ही अलौकिक बुद्धिमत्ता घेऊन जन्माला आलेली असतात. एखादा अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यास सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांना जर दहा वर्षे लागत असतील तर अशी मुले हा अभ्यासक्रम दोन ते तीन वर्षांमध्ये सहज पूर्ण करू शकतात. त्याला लागलीच पुढील अभ्यासक्रमाचे शिक्षण देण्याची सोय येथे असे. प्रचलित शिक्षण पद्धतीमध्ये मात्र ती सोय दिसून येत नाही. हे या शिक्षण पद्धतीचे वेगळेपण आपल्याला सांगता येईल.

➤ गुरुकुल शिक्षण पद्धतीचे महत्त्व

आजही आपल्याला कुठे-कुठे गुरुकुल पद्धतीचे शिक्षण दिले जात असल्याचे दिसून येते. मात्र काळाच्या ओघात त्यात बरेचसे बदल झालेले आहेत. सध्याच्या कुठल्याही शिक्षण पद्धतीमध्ये पुस्तकी ज्ञानाला महत्त्व असल्याचे आपल्याला जाणवते. पूर्वीच्या आणि आताच्या गुरुकुल शिक्षण पद्धतीमध्ये बराचसा फरक आहे. गुरुकुलाचे नियम, पद्धती, स्वरूप पूर्वीसारखे राहिलेले नाही. या महान शिक्षण पद्धतीचे महत्त्व आपल्याला खालील प्रमाणे सांगता येईल -

अ - नियमितता :

गुरुकुल शिक्षण पद्धतीतील जीवन हे अनेक नियमांनी बंदिस्त केलेले असल्यामुळे या नियमांच्या चाकोरीमध्ये राहूनच शिष्याला आपले दैनंदिन जीवन जगावे लागत. त्यामुळे त्यांच्या जीवनाला एक प्रकारची शिस्त लागत असे. दररोज सकाळी सूर्योदयापूर्वी उठणे, दररोज स्नान करणे, ध्यान, पूजपाठ करणे, अभ्यास करणे, या सर्व बाबी गुरूंच्या सान्निध्यात व त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली करत असल्यामुळे त्यांना नियमबद्ध जीवनाची सवय होत होती.

ब - श्रमप्रतिष्ठेची जोपासना :

सकाळी उठल्यापासून साफसफाई करणे, स्नान करणे, कपडे धुणे, स्वयंपाक बनवणे, त्यासाठी लागणारी सर्व पूर्वतयारी करणे, इतरांना सहकार्य करणे ही सर्व कामे येथे शिष्याला करावी लागत असल्यामुळे त्याला काम करण्याची सवय लागत असे आणि तो पुढे त्याला जीवनभर उपयोगी पडत असे.

क - स्वावलंबन :

मुले घरी असली की ती प्रत्येक लहान मोठ्या गोष्टीसाठी आईवडिलांवर अवलंबून राहतात. गुरुकुलात मात्र शिष्यांना स्वतःची सर्व कामे स्वतःच करावी लागत. त्यामुळे ते स्वावलंबी बनतात. मानवी जीवनामध्ये स्वावलंबन हा अतिशय महत्त्वाचा गुण आहे. तो तेथे त्यांना शिकायला मिळतो.

ड - ब्रह्मचर्य पालन :

गुरुकुलात किंवा आश्रमात शिष्यांना वयाच्या 18 ते 20 वर्षांपर्यंत म्हणजेच शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत राहावे लागत व तोपर्यंत ब्रह्मचर्याचे पूर्ण पालन करणे बंधनकारक असे. त्यामुळे विद्यार्थी हे तेजस्वी, चारित्र्यसंपन्न आणि संयमी बनत. ते शारीरिकदृष्ट्या सुदृढ व निरोगी बनत.

याच बरोबर आणखीही काही फायदे या गुरुकुल शिक्षण पद्धतीचे आहेत. ते खालील प्रमाणे -

- 1) संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो.
- 2) आपापल्या बौद्धिक कुवतीप्रमाणे मुक्त शिक्षण घेण्याची संधी मिळते.
- 3) मन शांत, प्रसन्न व निष्काम होते.

- 4) शरीर तंदुरुस्त राहते.
- 5) व्यक्तीच्या जीवन जगण्याला एक प्रकारची शिस्त लागते.
- 6) व्यक्ती स्वावलंबी जीवन जगू शकतो.
- 7) जीवनात आलेल्या प्रत्येक बऱ्या-वाईट प्रसंगाचा धोराने सामना करता येतो.
- 8) श्रमप्रतिष्ठेची सवय लागते.
- 9) ब्रह्मचर्य पालनाचे महत्त्व समजते.
- 10) परिस्थितीशी समायोजन साधता येते.
- 11) सहकार्याची भावना वाढीस लागते.
- 12) मानसाचा सामाजिक, बौद्धिक, शारीरिक व मानसिक विकास होतो.
- 13) नीतिमूल्यांचे शिक्षण मिळाल्यामुळे जीवनाला मूल्यांची साथ मिळते.
- 14) पर्यावरणाबाबत जाणीव जागृती होते.
- 15) निसर्गाशी जवळीक वाढते.
- 16) परपक्ष्यांविषयी आपुलकीची भावना निर्माण होते.

समारोप

इतिहासाच्या आधुनिक कालखंडात हळूहळू ही शिक्षण पद्धती लोप पावत गेली आणि आताची ही पुस्तकी ज्ञानाला महत्त्व देणारी, अर्थार्जनासाठी शिक्षण हा उद्देश असलेली शिक्षण पद्धती उदयाला आली. सध्याच्या शिक्षण पद्धतीसाठी अनेक आयोग झाले, अनेक समित्या स्थापन झाल्या, विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनेक उद्दिष्टे ठरविली गेली. त्या दृष्टीने प्रयत्नही झाले. मात्र शेवटी ही आताची शिक्षण पद्धती बालकांच्या बौद्धिक विकासाच्या बाबतीतच केंद्रित होत असलेली आपल्याला दिसून येते. म्हणून बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी व कौशल्य विकासासाठी आजही भारतीय गुरुकुल शिक्षण पद्धतीचे महत्त्व अबाधित आहे असे आपल्याला म्हणता येईल.

संदर्भ :

- 1) https://mr.wikipedia.org/w/index.php?title=गुरुकुल_शिक्षण&oldid=1915356
- 2) <https://www.hindujagruiti.org/hinduism-for-kids-marathi/1093.html>
- 3) <https://mr.quora.com/गुरुकुल-शिक्षणपद्धती-काय>
- 4) http://rajuthokai.blogspot.com/2013/06/blog-post_8726.html
- 5) https://marathi.webdunia.com/article/guru-purnnima-marathi/gurupurnnima-111121500017_1.html

Coordinator - IQAC
Smt.Sindhutai Jadhao College
Mehkar, Dist. Buldana